

Engelse en continentale etiquette in de negentiende eeuw

Invloeden en ontwikkelingen; literatuurrapport

B. Wander

Inleiding

Het Woordenboek der Nederlandsche Taal onderscheidt bij het lemma 'etiquette', naast de gedragsregels voor hovelingen, een 'geheel van regels met betrekking tot den maatschappelijken omgang in meer deftige kringen'. Gezien het overwegend burgerlijk karakter van de negentiende eeuw, heb ik mijn literatuuronderzoek tot deze laatste categorie bepaald.

Omgangsvormen spelen onmiskenbaar een belangrijke rol in het dagelijks verkeer van mensen onderling. Toch is er in onze tijd, die zoveel belangstelling toont voor de geschiedenis van het dagelijks leven en in het bijzonder voor alles wat de negentiende eeuw betreft, nog maar weinig aandacht besteed aan de burgerlijke etiquette.

De culturele anthropologie heeft van deze vorm van ceremonieel gedrag wel enkele algemene aspecten belicht, maar plaatst bij voorkeur niet-Europese culturen in het focus.

Ook de sociale geschiedenis heeft, tegen de verwachting in, voor dit onderwerp nog weinig belangstelling aan de dag gelegd. Pogingen werden in het werk gesteld door de Amsterdamse socioloog Cas Wouters, maar na inventarisatie van materiaal in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek en het noteren van school- en handboeken over de wellevendheid, vermeld in Brinkman's Catalogus 1850-1950, moest hij zijn onderzoek staken. Voor de bereidwilligheid, waarmee hij mij zijn aantekeningen beschikbaar stelde, betuig ik hem hier graag mijn grote erkentelijkheid.

Afgezien van de nog vrij op zichzelf staande publikaties van Norbert Elias, leverde de culturele geschiedenis een aantal nabeschouwingen over de voorbije eeuw, waarin ook de omgangsvormen ruim aandacht kregen. Ik noem hier vooral de werken van Grand-Carteret en Gleichen-Russwurm en de delen V en VI van *Social England*. In dit verband dienen evenmin vergeten de publikaties van Max von Boehn en René König, omdat zij bij hun beschouwingen over de mode ook de levensstijl en de etiquette hebben betrokken.

De volkskundigen, nog altijd gegrepen door een romantische belangstel-

ling voor boeren, herders, vissers en dorpse ambachtslieden, hebben zich om burgerlijke levensvormen nog weinig bekommerd, al is met name in Duitsland al enige tijd een duidelijke kentering waarneembaar. Ik denk hierbij o.m. aan de in dit rapport geciteerde publikaties van Martha Bringemeier, Hans Teuteberg en Günter Wiegelmann en noem in het bijzonder de onder auspiciën van de Fritz Thyssen Stiftung verschijnende reeks *Studien zum Wandel von Gesellschaft und Bildung im neunzehnten Jahrhundert*. De in het kader van de *Europäische Hochschulschriften* verschenen studie van Heinrich Heckendorn kan men, althans voor het Franse en Duitse taalgebied, met recht beschouwen als een sleutelpublicatie. Steeds met de criteria 'Begegnung', 'Tafel' en 'Allgemeines Verhalten', heeft hij voor een periode van de elfde tot en met de twintigste eeuw, ruim 350 manierenboeken en cultuurhistorische werken bestudeerd. Hoewel de negentiende eeuw hierin ruimschoots wordt betrokken, is de organisatie van de stof van dien aard, dat er over de ontwikkeling van de etiquette maar weinig uit valt te concluderen.

Voor theater, film en televisie is de kennis van omgangsvormen van groot belang. Daarom is het verwonderlijk dat het werk dat de Engelse theaterpedagogen Joan Wildeblood en Peter Brinson aan deze materie hebben gewijd, vrijwel alleen staat.

Taalkundigen zouden nog een belangrijke bijdrage aan dit onderwerp kunnen leveren met een semasiologisch onderzoek van termen als beleefdheid, beschaving, deftig, etiquette, vormelijk, wellevend, welvoeglijk en hun (pseudo-)equivalenten in andere talen.

Een belangrijke bron voor de kennis van de sociale stratificatie en de functie van etiquette in het dagelijks leven vormt zeker nog de negentiende-eeuwse bellettrie. Maar wie begint een literair-sociologisch onderzoek in deze richting?

Ook de studie van negentiende-eeuwse kinderliteratuur kan van waarde blijken. Elias (1939 dl.I, 129v.) heeft er reeds op gewezen, dat juist voor kinderen geschreven manierenboeken (La Salle!) van bijzondere betekenis zijn voor de studie van de civilisatie, omdat zij vaak nog facetten noemen, die bij de volwassenen al tot de taboesfeer behoren. Manierenboeken vormen natuurlijk de meest geschikte bron voor de kennis van omgangsvormen in een bepaalde periode. Van de vele titels die ik uit buitenlandse publikaties noteerde, bleek maar een zeer gering aantal in Nederlandse bibliotheken aanwezig te zijn. Zelfs voor de vergelijking van opeenvolgende edities van Nederlandse etiquetteboeken — iets wat voor de ontwikkelingsgeschiedenis uiterst leerzaam kan blijken — biedt het Nederlandse bibliotheekbezit nauwelijks gelegenheid.

Voor het bijeenzamelen van literatuur heb ik allereerst dankbaar gebruik gemaakt van de uitgebreide trefwoordensystemen van het Instituut voor Volkskunde te Amsterdam en van de bibliotheek van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. De systematische catalogi

van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam heb ik doorzocht op onderwerpen als Beschavingsgeschiedenis en Ethiek. Van de International bibliography of the social sciences werden de delen I-XVII (periode 1955–1970) nagekeken op etiquette en diverse verwante trefwoorden. Hetzelfde geldt voor de Internationale volkskundliche Bibliographie over de jaren 1927–1970. In beide gevallen was de 'vangst' echter uiterst gering. Meer resultaat leverde de voortreffelijke Katalog der Lipperheideschen Kostümbibliothek, samengesteld door Eva Nienholdt en Gretel Wagner-Neumann (2e dr. Berlin 1965).

1. Etiquette, begrip, functie, ontwikkeling

1.1. Begrip

Etiquette is the body of forms of conventional decorum into which one's behavior is cast (Encycl. soc. Sci. 1937; repr. 1951, 615). De kern van deze definitie vindt men o.m. terug bij König (1965, 90). Vooral Bierens de Haan vestigt er sterk de aandacht op dat het hier een systeem van uiterlijke omgangsvormen betreft (Winkler Prins 6e dr. dl. 5).

1.2. Functie

Etiquette heeft als functie het reguleren van de onderlinge omgang van personen en groepen (Fischer 1970, 4). Dit houdt in zowel het vergemakkelijken van gewenste contacten (Keesing 1958, 24), als het accentueren van de scheiding tussen verschillende sociale groeperingen (Fischer 1970, 12). In het laatste geval fungeert etiquette als distinctief, als sociaal wapen ten opzichte van wie lager staan (Elias 1939 dl.I, 206) en soms zelfs ten opzichte van wie hoger staan (König 1965, 93).

1.3. Historische ontwikkeling

De beslissende impulsen tot de vorming van de Europese etiquette zijn uitgegaan van de hoofse ridderscultuur in Italië en de Provence (König 1965, 93). De betekenis die zij heeft gehad voor de affectregulatie aan vorstenhoven en de invloed die deze van ouds hebben uitgeoefend op de ontwikkeling en de verbreiding van de etiquette, worden vooral belicht door Elias (1939 en 1965), terwijl ook bij Svennung (1958) sprekende voorbeelden zijn te vinden. Belangrijke bronnen voor de historische ontwikkeling vormen de manierenboeken, waarvan de oudst bekende dateren uit de 12e en 13e eeuw (König 1965, 93). Vermeldenswaard is de verzameling van ruim 1500 titels in de Newberry Library te Chicago, waarvan Heltzel (1942) een catalogus heeft uitgegeven, gevolgd door een lijst van publikaties over het onderwerp.

1.4. Evolutie

Zoals uit het fungeren van etiquette als sociaal wapen (par. 1.2) volgt, zal men bij het streven uit lagere strata in hogere door te dringen, zich de daar geldende omgangsvormen trachten eigen te maken (Nicolson 1955, 19). Wel zullen degenen die in hun assimilatiepogingen niet zijn geslaagd, de etiquette van de hogere kringen vaak uit afgunst als 'gekunsteld' van de hand wijzen, maar in het algemeen dwingt de 'achtervolging' uit lagere kringen, de topgroep voortdurend tot wijziging van levensstijl en omgangsvormen (König 1965, 93 en 106). In deze ontwikkeling heeft Elias bij zijn sociogenetische en psychogenetische onderzoeken wetmatigheden ontdekt. Hierop baseerde hij zijn civi-satietheorie, volgens welke het driftleven van de mens van boven af steeds verder aan banden wordt gelegd, hetgeen leidt tot een stelselmatig naar voren schuiven van schaamte- en pijnlijkgrenzen (1939 dl.I, 135). Kort voor de Franse Revolutie zou vooral ten aanzien van tafelmanieren bij de Franse bovenlaag een norm zijn bereikt, die nadien geleidelijk in heel de beschaafde wereld als vanzelfsprekend wordt aanvaard, zodat er daarna, afgezien van nationale en sociale verschillen, in principe weinig meer verandert (Ibid., 139).

2. Wellevendheid en etiquette in de negentiende eeuw

2.1. Triomf van de Deugdzaamheid

Als in de 18e eeuw de burgerij geleidelijk rijker en machtiger wordt en meer en meer in hofkringen doordringt, is de barrière tussen deze en de lagere strata niet langer duidelijk gesloten (Elias 1939 dl.I, 135). In het laatste kwart van de 18e eeuw gaat men zich meer en meer van de aristocratoïde levensstijl distantiëren (Spierenburg 1973, 30v.). Tegenover de aristocratie, die kan bogen op afkomst en haar prestige grotendeels ontleent aan de wijze waarop zij de etiquette beheerst (Ibid., 28), stelt de burgerij nu haar deugdzaamheid (Boehn dl.II (3e dr. 1912), 75).

2.2. Eenvoud kenmerk van het ware

Naarmate ze meer afstand neemt van de aristocraten, gaat de 'wereld' zich bevrijden van allerlei lastige plichtplegingen, hetgeen ook van grote invloed is op de zeden en manieren van de burgerstand (Chalmot 1786, 724). Filosofen als Voltaire en Rousseau gaven de agitatie tegen 'Europens übertünchter Höflichkeit' (Rassem 1968, 373) weliswaar een wijsgerige achtergrond, maar niet vergeten moet worden dat burgers, in tegenstelling tot aristocraten, bezige mensen zijn en sterker dan deze betrokken bij de grote economische (Grand-Carteret 1893, 21) en demografische (Talmon 1969, 18vv.) veranderingen die zich in de wereld voordoen. Ze zijn daarom meer bedacht op nut en efficiëntie, met als gevolg dat de mensheid van veel sier en gratie wordt beroofd

(Nicolson 1955, 248). Zo zien wij de complimenteerkunst, die gepaard ging met buigingen en revérences eerst als 'oudmodisch' betiteld (Funke 1804, 148v.), later geridiculiseerd als 'tradition gothique' (Cellarius 1849, 20), tenslotte helemaal verdwijnen (De Gencé, 1908, 7v.). 'Eenvoud in alle dingen, zoowel innerlijk als uiterlijk' (Van der Mandele 1897, 30) en 'absence of all fussiness' (Campbell 1894, 36) gelden gedurende de gehele 19e eeuw als het voornaamste kenmerk van welopgevoedheid.

2.3. *Het Juiste Midden*

De Franse Revolutie brengt wel, zoals Goethe het noemde, 'das fürchterliche Zusammenbrechen aller Verhältnisse' (Boehn dl.I (1908) 145v.), maar geen sociale gelijkheid. In de plaats van de vroegere standen en aristocratieën komt nu een burgerlijk klassestelsel, dat in zekere zin op de voorgaande situatie voortbouwt (König 1965, 103) en dat een verscheidenheid van niveaus te zien geeft, beveiligd door barrières (Goblot 1925). Bovenaan de aanzienlijken, de 'beau monde', helemaal onderaan het proletariaat en midden op die onzekere maatschappelijke ladder de grote groep van fatsoenlijke burgers (König 1965, 102vv.), in allerlei gradaties van rijk naar arm (Brugmans 1961, 195). Wie zijn prestige niet kan ontleen aan een adellijke titel of aan bezit, rest slechts het fatsoen. Het is dan ook deze grote middengroep die nauwkeurig let op het inachtnemen van vormen en de goede toon gaat aangeven voor de gehele samenleving (Nicolson 1955, 248). Men zet zich af tegen de adel, die duelleert (Social England dl.VI (1897) 234) of te luidruchtig is (Bruck-Auffenberg 1897, 242), tegen de parvenu's met hun praalzucht (Less. Wellevendh. Heeren 1879, 31v.) en tegen zijn minderen, aan wie men steeds toont de beschaafdere te zijn (Van der Mandele 1897, 2v.). Het 'juste milieu' wordt nu het parool (König 1965, 107). Maar ook daarbinnen kent het 'fatsoenlijke volk' nog allerlei onderscheid (Owen 1806, 126), zodat voor de burgerij als geheel geldt: Ce qui distingue le bourgeois c'est la distinction (Goblot 1925, 60).

2.4. *Leermeesteres op een voetstuk*

Wellevendheid valt het best te leren uit de omgang met de schone sekse, meent Chomel (2e dr. VII (1778), 4144), een opvatting die ook honderd jaar later nog in vrijwel dezelfde bewoordingen wordt uitgedrukt (Handb. Wellevendh. 1868, 188). De man mag de vrouw voortaan beschermen en overal behulpzaam zijn, 'hetzij zij oud of jong, bevallig of leelijk' is (Engelberts 1895, 173). Inmiddels wordt zij wel slachtoffer van een dubbele moraal, want als toonbeeld van deugd op een voetstuk geplaatst, is zij onderworpen aan strengere wetten der welvoegelijkheid dan de man (Less. Wellevendh. 1855, 108). Wat men haar als gebreken

aanreken, heten bij de man slechts zwakheden (Van Meerten-Schilperoord 1821, 132). Ook al verandert er voor de vrouwen sinds 1798 onnoemelijk veel (Brok-Ten Broek 1968, 7) en maakt men zich tegen het eind van de eeuw zorgen over de invloed van de emancipatie op de oude zeden (Bruck-Auffenberg 1897, 3), in de wegwijzers voor de goede toon die omtrent de eeuwwisseling verschijnen, blijkt Madame Etiquette zich voor de omgangsvormen tussen man en vrouw nog altijd te inspireren op het beeld van de weerloze Deugdzaamheid en haar ridderlijke dienaar.

2.5. Van Wellevendheid naar Etiquette

In de manierenboeken, die zich veelal tot vrouwen richten (Wildeblood *cs.* 1965, 39), blijven de opvattingen van achttiende-eeuwers als Lord Chesterfield (*Ibid.*, 38) en Adolph von Knigge (Heckendorn 1970, 105) nog wel lang doorklinken, maar allengs verschuift toch het accent van het betonen van wellevendheid in de omgang naar het minutieus inacht-nemen van vormen. Naarmate in het laatste kwart van de 19e eeuw in titels en inhoud de term etiquette meer en meer naar voren komt, maken adviezen plaats voor dwingende voorschriften, die als sociaal wapen (*par.* 1.2) blijkbaar meedogenloos worden gehanteerd: immers 'wie erwten met zijn lepel eet, verdient uit beschaafde kringen te worden gebannen' (Less. *Wellevenh. Dames* 1882, 35).

2.6. Sociale en internationale verbreiding

Niet alleen de etiquetteboeken dragen bij tot de verbreiding van wat in fatsoenlijke kringen 'bon ton' is. Kookboeken, veelal geschreven door koks en keukenmeiden die in betere kringen hebben gediend, zorgen ervoor dat de daar heersende tafelmanieren tenslotte gemeengoed worden van de arbeidersklasse (Teuteberg 1972, 42vv. en Wiegelmann 1972, 297vv.). Het zou belangwekkend zijn na te gaan in hoeverre overig huishoudelijk personeel, zoals dienstmeisjes en huisknechten, voor popularisering van sommige andere omgangsvormen heeft zorg gedragen. Dat de burgerij in de loop van de eeuw meer op reis gaat en in badplaatsen in vrijer contact komt met mensen van andere niveaus, heeft een positieve invloed op de sociale en internationale verbreiding van omgangsvormen (Boehn *dl.* III (4e dr. 1920), 14). Het gezegde 'andere landen, andere zeden' gaat in het laatste kwart van de 19e eeuw, althans voor de betere kringen, dan ook nauwelijks meer op (Ebhardt 1886, 709).

3. Het Engelse voorbeeld

3.1. Een nieuwe Engelse levensstijl

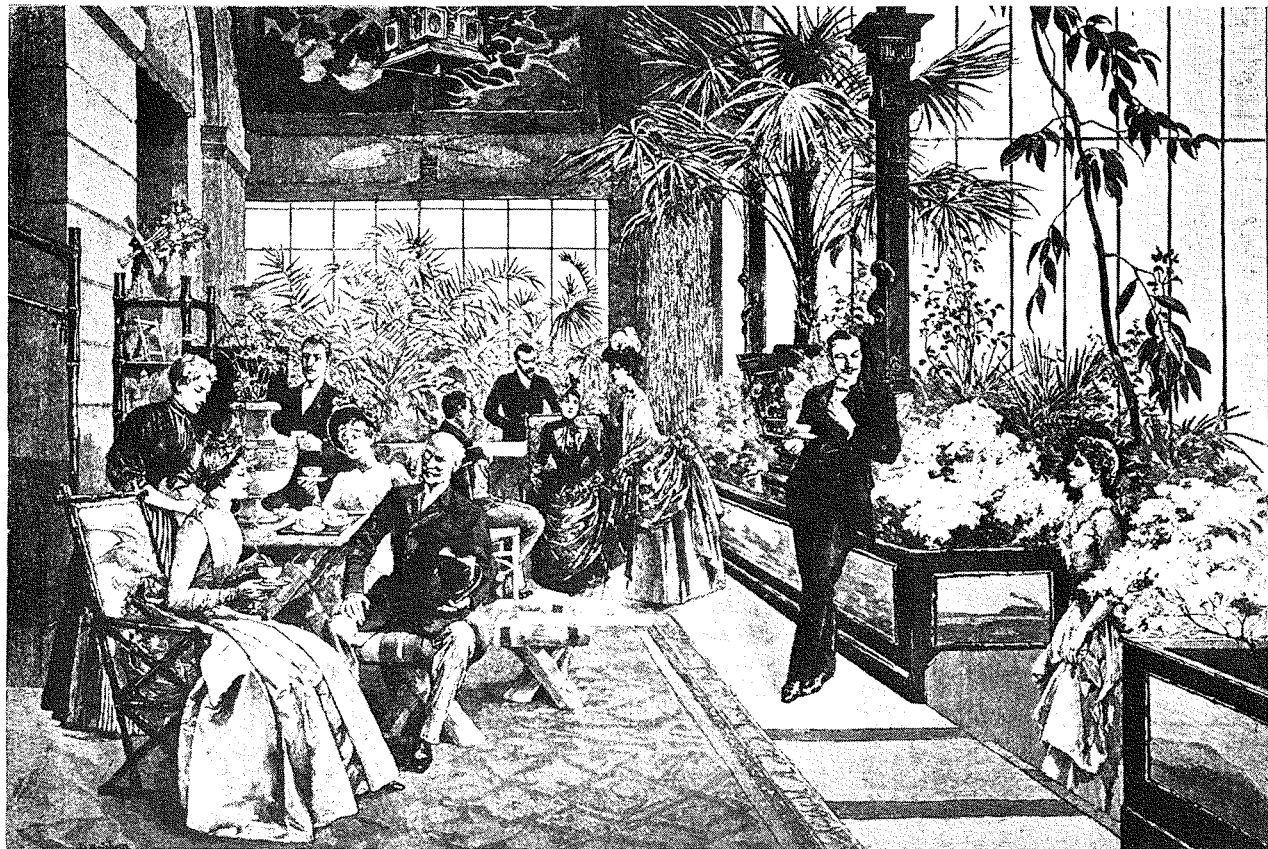
Tot in de 18e eeuw heerst in de betere kringen van Europa – ook in Engeland – een levensstijl die sterk op de Franse is geënt (Wildeblood cs. 1965, 225vv.). In Engeland, dat sedert de 17e eeuw zowel politiek als economisch steeds meer op de voorgrond treedt, voltrekt zich de industriële revolutie echter tientallen jaren eerder dan op het vasteland. Economische veranderingen leiden daar al vroeg tot uitbreiding van de High Society met kooplieden, bankiers, ondernemers en ingenieurs, terwijl omgekeerd de aristocraten belang gaan stellen in handel en nijverheid. Als gevolg hiervan worden levensstijl, kleding en omgangsvormen bij de aanzienlijken in Engeland losser, gemakkelijker en vooral minder tijdrovend op een moment, dat dit voor Frankrijk en Duitsland nog volkomen ondenkbaar is (Bringemeier 1966, 13v.).

3.2. Het Continent stelt zich open

Als op het vasteland de aanzienlijke burgers zich gaan distantiëren van de aristocratische levensstijl en in kleding en manieren uitdrukking willen geven aan natuurlijkheid en eenvoud (par. 2.2), vinden zij bij de Engelse dus een reeds beproefd voorbeeld. Frankrijk, waar de aanraking met de 'modes britanniques' al merkbaar is in het laatste kwart van de 18e eeuw (Grand-Carteret 1893, 316) en dat nog altijd aangeeft wat 'bon ton' is, zorgt nu, o.m. door zijn gezaghebbende modetijdschriften, dat de Engelse stijl in kleding en omgangsvormen verder in Europa verbreed wordt (Bringemeier 1966, 6v.). Een belangrijke Britse culturele 'factorij' is inmiddels Hamburg, dat al omtrent 1800 de naam heeft volkomen verengelst te zijn (Schramm 1963 dl.I, 347).

3.3. Nieuwe impulsen

Als na de val van Napoleon het politieke aanzien van Groot-Britannië stijgt, neemt de belangstelling voor al wat Engels is opnieuw toe. Al ten tijde van het Congres gaat ook Wenen, dat sedert de Spaans-Habsburgse monarchie in wijde omtrek duidelijk een eigen stempel heeft gedrukt op mode en omgangsvormen (Svennung 1955, 95v.), de Engelse manier van leven overnemen (Gleichen-Russwurm 1909, 110v.). Ook in de society-kringen van Berlijn (Eichler 1942, 16), Rusland (Gleichen-Russwurm 1909, 150), Denemarken (Johannsen 1962, 52) en Italië (Boehn dl.IV (1919) 232) kopieert men sindsdien de Engelsen. De anglomanie wordt wel gehegeld, maar krijgt opnieuw een impuls als de sportrage, die tegen het eind van de Victoriaanse periode in Engeland uitbreekt (Bott 1931, 62), naar het vasteland overwaait. Omtrent de eeuwwisseling hebben Engelse manieren in geheel Europa ingang gevonden (Boehn dl.IV (1919) 232) en er is dan niets erger, dan vanwege slechte omgangs-

Tegen het einde van de 19e eeuw heeft men voor beleefdheidsbezoeken in Frankrijk en allens ook elders een vaste 'jour', maar deze krijgt al spoedig, zoals hier in deze Parijse salon, het karakter van een Engelse 'five 'o clock tea'. Naar een tekening van M. Reichan in de Monde illustré van 19 jan. 1889.

vormen door een Engelsman voor barbaar te worden aangezien (Franken 1890, 16).

4. Engelse invloed op het dagelijks verkeer

4.1. *Dagindeling*

Ten tijde van Napoleon gaan eerst de aanzienlijke, later ook de andere Parijzenaars hun dag indelen naar Engels voorbeeld: het *déjeuner* verschuift van 9 naar 12 uur (Gleichen-Russwurm 1909, 27) en het middagmaal bijgevolg eerst naar 17 uur en geleidelijkaan zelfs naar 20 uur (Grand-Carteret 1893, 567).

Een souper begint nu niet voor middernacht (Gleichen-Russwurm 1909, 27). Iets dergelijks vindt te Wenen plaats tijdens het Congres (Ibid., 109). Termen als 'luncheon' worden aanvankelijk nog wel verklaard als het tegenwoordig op het vasteland ook vrij algemeen in gebruik zijnde 'tweede ontbijt van Engelschen' (Less. Wellevendh. Heeren 1879, 16), maar gaan langzamerhand in de etiquetteboeken het voordien gebruikelijke ontbijt en *déjeuner* zonder meer vervangen. Door de wijziging in dagindeling veranderen ook de uren waarop men zijn *visites* aflegt (Boehn dl.I (1908) 160). Als tegen het eind van de eeuw eerst in Frankrijk, maar later ook elders, het uitgebreide programma van uiteenlopende beleefdheidsbezoeken wordt ondervangen door het instellen van een vaste 'jour' (Van der Mandele 1909, 117), krijgt deze al spoedig het karakter van een Engelse 'five 'o clock tea' (De Gencé 1908, 329). Moderne etiquetteboeken op het vasteland kunnen nu volstaan met het noemen van de Engelse dagindeling en de daarmee samenhangende gebruiken (Bruck-Auffenberg 1897, 199vv.).

4.2. *De handdruk*

Elkaar de hand geven bij wijze van groet gaat in de eerste decennia van de 19e eeuw in Engeland langzamerhand de plaats innemen van buiging en *révérence*. In de Engelse manierenboeken verschijnen nu allerlei adviezen over de wijze waarop dit dient te geschieden (Wildeblood cs. 1965, 252vv.). Op het vasteland onderricht men dan nog de regels van de 'complimenteerkunst', die al naar gelang de omstandigheden en de betrekkingen, een verscheidenheid aan buigingen en knikjes voorschrijven (Wenzel 1808, 108vv.). In de tweede helft van de 19e eeuw heet het dat 'in Europa en bepaaldelijk in Nederland . . . de Engelsche gewoonte van handen geven aan dames en heeren bij de middenstand vrij algemeen ingang heeft gevonden' (Winkler Prins 2e dr. (1884-88) dl.III, 1-2), al mag men uit gegevens van Heckendorn (1970, 111), de Frèsne (1858, 35), De Gencé (1908, 8) e.a. afleiden, dat zowel intentie als gebaar dan nog niet altijd en overal gelijk zijn.

4.3. *Honneur aux Dames*

'Les Anglais ne font jamais des compliments aux femmes', constateert Say (1817, 65). Zoals blijkt uit talrijke contemporaine geschriften van het vasteland, betreft het hier geen specifieke Engelse eigenaardigheid, maar eerder een symptoom van een veranderde tijd. 'Ook Ariston, toonbeeld van een welgemanierd man, is beleefd, maar geen vriend van de oudmodische komplimenteerzucht' (Funke 1804, 148). 'De toon in den omgang met vrouwen moet hartelijk, vriendschappelijk, bevallig, kiesch en bescheiden zijn' en getuigen van 'mannelijke deftigheid' (Wenzel 1818, 174). Ook uit latere etiquetteboeken komt duidelijk naar voren dat de vrouw zonder vleierij, maar met achting en beleefdheid benaderd dient te worden (o.a. Ebhardt 1886, 296). De vormen waarin deze achting tot uiting komt, blijken echter naar land en periode nog te verschillen (Vgl. bv. De Gencé (1908, 11) en Ebhardt (1886, 541) voor wat betreft het vergezellen van vrouwen). Vaak signaleren de continentale handboeken wel wat de Britse etiquette over de omgang met vrouwen voorschrijft, maar ze stellen deze niet ten voorbeeld. Ook als in Engeland na 1870 de 'new woman' de banden van de Victoriaanse preutsheid geleidelijk verbreekt (Turner 1954, 172vv.) en zich vrijer op straat kan wagen (Ebhardt 1886, 720), is het wandelen van Duitse, (Ibid., 545) en Nederlandse schonen (Less. Wellevendh. Dames 1882, 23) nog aan allerlei beperkingen gebonden. Als Britse meisjes tegen het einde van de eeuw in gemengd gezelschap sport beoefenen of er met de fiets op uittrekken, wordt deze 'Engelsche gewoonte' wel aanbevolen (Bruck-Auffenberg 1897, 51), maar uit de etiquetteboeken blijkt niet, dat men op het Continent voor de omgang tussen de seksen nu ook de Engelse regels volgt.

5. Engelse invloed op tafelmanieren

5.1. *Eten met mes en vork*

Aan het begin van de 19e eeuw eet men met de vork in de rechterhand en links een stukje brood. Het mes hanteert men uitsluitend om te snijden en in dat geval houdt men met de vork in de linkerhand de spijs vast. Terstond na het snijden gaat de vork weer over in de rechterhand (La Salle 1808, 82 en 108). Om dit veelvuldig wisselen te voorkomen, beveelt Wenzel (1818, 136) aan 'de vork altijd aan de linkerhand te laten'. De oude gewoonte houdt echter stand (Diepen 1903, 173) en pas tegen het eind van de eeuw gaat men vlees met de vork links en het mes rechts eten, 'een Engelsch gebruik, dat zich sinds eenige tijd recht heeft verschaft, maar dat, ofschoon het afwijkt van het onze, hoogst wellevend is' (Diepen 1903, 159). Het vordert nog wel enige handigheid, maar eigenlijk is deze uit Engeland afkomstige manier van eten een natuurlijke zaak (Engelberts 1895, 45v.). In ieder geval lijkt nu 'het

elegante en zekere gebruik van mes en vork, de manier het vleesch te verdeelen, steeds slechts een stukje af te snijden en sierlijk met groente of andere bijvoegsels naar den mond te brengen, iets, waar in Engeland, en zeker ook in de goede kringen van alle andere landen veel waarde aan gehecht wordt' (Bruck-Auffenberg 1897, 205). Onder die andere landen valt dan wel Duitsland (Pilati 1904, 282), maar niet Frankrijk, waar men alles wat niet gesneden behoeft te worden, met de vork in de rechterhand blijft eten, terwijl men links een stukje brood houdt. Ook behoort men in Frankrijk, na elke hap, of tenminste als men even onderbreekt, het bestek uit handen te leggen (De Gencé 1908, 382), een gebruik dat onwillekeurig doet denken aan Elias' theorie van de affectregulering (1939 dl.I, 164vv.).

5.2. *Asperges à la mode anglaise*

'Bij het eten van asperges is het goed te zien wat anderen doen en daarnaar te handelen. Sommige welopgevoede lieden eten ze met de vingers, andere snijden er de einden af en brengen ze met de vork naar de mond. Het zou moeilijk zijn te zeggen wat het beste is' (Less. Wellevendh. Heeren 1879, 52). Het met de vingers eten van asperges en andere, in water gekookte groenten wordt op het Continent algemeen toegestaan (Heckendorn 1970, 120), maar tegen het einde van de eeuw zoekt men toch naar meer esthetische methoden, waarbij de vingers er niet of nauwelijks meer aan te pas komen (Pilati 1904, 21).

De standaard van schaamte- en pijnlijkheidsgevoelens (Elias 1939 dl.I, 173v.) schijnt ook hier weer naar voren te schuiven. Ook al eet driekwart van de Fransen asperges nog uitsluitend 'à la main', in betere kringen vindt men het nu gepaster het eetbare gedeelte met de vork te couperen en naar de mond te brengen (De Gencé 1908, 385). Men noemt dit dan 'à la mode anglaise'. Volgens de auteur ten onrechte. Zou dit erop duiden dat de Fransen inmiddels alles wat modieus is als Engels betitelen? Zo eenvoudig is het echter niet, want het eerste, ons bekende etiquetteboek dat het eten van asperges met een vork arbitrair stelt, blijkt uit het Engels vertaald te zijn (Less. Wellevendh. Heeren 1879, 52).

5.3. *Engelse zoutvaatjes*

Het nemen van zout met de schoongemaakte punt van eigen mes (La Salle 1808, 109) wordt in het laatste kwart van de 19e eeuw soms in Duitse etiquetteboeken nog wel toegestaan (Brause 1872, 87), maar is verder vrijwel overal tegen de goede toon. Bij de open zoutvaatjes die, kennelijk om plichtplegingen en morsen te voorkomen, steeds in voldoende aantal op tafel behoren te staan (Campbell 1894, 112), liggen dan een apart mes (Engelberts 1895, 46), of beter nog, lepeltjes van hoorn, zilver (Franken 1890, 13), of van parelmoer (De Gencé 1908,

350). 'Kleine Engelsche zoutvaatjes' met een geperforeerd deksel worden nu in sommige etiquetteboeken (Ebhardt 1886, 82; Engelberts 1895, 46) als bijzonder handig aanbevolen.

5.4. Natafelen

Na tafel verlaten de vrouwen de eetkamer om een kopje thee te drinken en vinden de mannen elkaar in een ander vertrek bij wijn en tabak (Chalmot dl.I (1786), 726). Dit gescheiden natafelen was een 18e-eeuws gebruik dat op het Continent verdween, maar dat zich in Engeland wist te handhaven. De heren blijven daar in de eetkamer achter 'to sit over their cups' (Gleichen-Russwurm 1909, 413). Volgens Bruck-Auffenberg (1897, 204), die de Britse gewoonten goed bestudeerd heeft, voegen zij zich na een goed kwartier alweer bij de dames.

Op het vasteland was het inmiddels bon ton dat het gehele gezelschap zich na tafel naar het salon begaf (Ebhardt 1886, 398). Omstreeks 1900 brengen Franse heren hun dames daar wel heen, maar gaan dan zelf in de eetkamer of een speciale rooksalon nog een sigaar roken (De Gencé 1908, 389), een methode die dan ook in Nederland (Van der Mandele 1897, 171) en Duitsland (Pilati 1904, 324) wordt aanbevolen. De 18e-eeuwse gewoonte lijkt na een eeuw via Engeland weer op het Continent te zijn teruggekeerd. Hoewel, er is nu een nieuwe variant: dames die na tafel niets meer wensen te gebruiken gaan eigener beweging naar het salon en de andere blijven nog enige tijd bij de heren in de eetkamer, waar koffie, thee en likeur worden geserveerd. De heren wachten met roken tot ze onder elkaar zijn. Deze vorm van natafelen heet dan in Frankrijk 'à la mode anglaise' (De Gencé 1908, 389).

6. Conclusies

1. De 19e-eeuwse omgangsvormen getuigen in het algemeen van zin voor eenvoud, natuurlijkheid en efficiëntie.
2. In de plaats van vroegere standen en aristocratieën komt na de Franse Revolutie een burgerlijk klassestelsel dat, gekenmerkt door een verscheidenheid aan niveaus en barrières, het doorstromingsproces van omgangsvormen uit hogere naar lagere sociale strata met terughoudendheid bevordert.
3. Tegen het midden van de 19e eeuw is het vooral de grote midden-groep van 'fatsoenlijke burgers' die de goede toon aangeeft. Men betracht het juiste midden, maar kent daarbinnen nog allerlei onderscheid. Dit leidt tot een minutieus inacht nemen van uiterlijke vormen, soms ten koste van de wellevendheid.
4. Door de vrouw als toonbeeld van deugdzaamheid en wellevendheid op een voetstuk te plaatsen, maakt de burgerij haar slachtoffer van een dubbele moraal. Het beeld van de weerloze Deugdzaamheid en haar ridderlijke dienaar beheerst de gehele eeuw de gedragsregels van man en vrouw.

5. Het toenemen van toeristische mogelijkheden voor bredere groepen van de bevolking bevordert gedurende de 19e eeuw de sociale en internationale verbreiding van omgangsvormen.

6. Al sedert het einde van de 18e eeuw oefent Engeland een grote invloed uit op de levensstijl van de betere kringen op het Continent. Deze ontwikkeling krijgt een nieuwe impuls na de val van Napoleon en nogmaals, als in de tweede helft van de 19e eeuw de Engelse sportrage overwaait naar het vasteland.

7. De Engelse invloed op continentale omgangsvormen komt het duidelijkst naar voren in tafelmanieren en het minst in de etiquette ten aanzien van de vrouw.

Arnhem, januari 1975

Summary

From the middle ages on etiquette in Europe is developed as a system of manners by the aristocracy, but by the end of the 18th century it is the prominent bourgeoisie which puts its stamp on the system, setting its own ideals against the aristocratic way of living. This leads to simpler, more natural, and less time-absorbing exhibitions of good breeding. In the bourgeois concept the woman becomes the paragon of Virtue with the man as her gallant servant. A double standard of morals results from it.

After the French Revolution the old class society on the continent is followed by a bourgeois class system. Within this system, etiquette serves as a social weapon. The economic and social changes of the 19th century bring about a large and powerful middle class, which establishes new standards by the middle of the century, using the 'Juste Milieu' as a touchstone. Popularizing of tourism results in a social and international spread of manners.

England, where during the 18th century important economic and social changes take place some decades earlier than on the continent, and which is rising to political prominence, is hold up as an example in many continental books of etiquettes and fashion magazines since the last decades of the 18th century. This applies in particular to table-manners, but less to the etiquettes towards women.

Aangehaalde literatuur

Boehn, Max von. *Die Mode; Menschen und Moden im neunzehnten Jahrhundert; nach Bildern und Kupfern der Zeit*, ausgew. von O. Fischel. München, Bruckmann. 4 Bde.

— Bd. I; 1790—1817. 1908; Bd. II: 1818—1842; 3. Aufl. 1912; Bd. III; 1843—1878; 4. Aufl. 1920; Bd. IV: 1878—1914; 1919.

Bott, Alan. *Our fathers (1870—1900); manners and customs of the ancient Victorians*. London, Heinemann, 1931. 249 blzn.; afbn.

Brause, B. von. *Der glückliche Mensch, oder Die Kunst klug, anständig und fröhlich zu leben*; 3. vielf. umgearb. und verb. Aufl. Bern, Heuberger, 1872. 228 blz.
— 1e dr. versch. Leipzig 1846.

Bringemeier, M. *Wandel der Mode im Zeitalter der Aufklärung; kulturgeschichtliche Probleme der Kostümkunde*. — Rhein.-Westf. Zs. f. Volksk. 13 (1966) 5—60.

Brok-Ten Broek, J. *De ontplooiing in de negentiende eeuw*. In: *Van moeder op dochter*, onder red. van W. H. Posthumus-Van der Goot en Anna de Waal; 3e herz. dr. Utrecht enz., Bruna, 1968, blz. 13—108.

Bruck-Auffenberg, Natalie. *De vrouw 'comme il faut'*; vrij bew. naar het Duitsch door M. de Bock-Hardenberg. Leiden, Brill, 1897. 316 blz.

Brugmans, I. J. *Paardenkracht en mensenmacht; sociaal-economische geschiedenis van Nederland; 1795—1940*. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1961. XVI, 591 blzn.

Campbell, Colin. *Etiquette of good society*; ed. and rev. London enz., Cassell & Comp., 1894. 224 blzn.

Cellarius. *La danse des salons*; 2me éd. Paris, auteur, 1849. 174 blzn.; ill.

Chalmot, J. A. de. *Vervolg op M. Noël Chomel, Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek . . . ; 1e dl., zynde het 8. dl. van het Woordenboek*. Campen, J. A. de Chalmot, enz. 1786.

Chomel, Noël. *Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek . . . ; 2e dr., geh. verb. . . door J. A. de Chalmot*. 7e dl. Leyden, Joh. le Mair, enz., 1778.

Diepen, A. F. *De wellevendheid; handboek ten gebruike van R.K. seminariën, colleges . . . ; vrij naar het Duitsch van J. B. Krier voor Ned. bew. ; 3e dr. Nijmegen, Malmberg, 1903.*
— 1e dr. versch. 1901.

Ebhardt, Franz. *Der gute Ton in allen Lebenslagen; ein Handbuch für den Verkehr in der Familie, in der Gesellschaft und im öffentlichen Leben*; unter Mitw. erfahrener Freunde hrsg.; 10. (stereotyp-) Aufl. Leipzig enz., Klinkhardt, enz. 1886. XVI, 802 blzn.

Eichler, L. *Berlin und die Berliner; neue Folge; Schilderungen; III, Der Banquier — Salons und Soireen*. Berlin, Klemann, 1842, 47 blzn.

Elias, Norbert. *Ueber den Prozess der Zivilisation; soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Basel, Haus zum Falken, 1939, 2 Bde.

Elias, Norbert. *Die höfische Gesellschaft*. Neuwied enz., Luchterhand, 1969. 456 blzn. (Soziologische Texte, 54).

Encyclopaedia of the social sciences; editor-in-chief E. R. Seligman; ass. editor A. Johnson. New York, Macmillan, 1951. 15 vols. in 7 bdn.

— Repr. van de editie uit 1937.

Engelberts, D. H. *De goede toon; een wegwijzer om zich in alle omstandigheden van het leven en den gezelligen omgang door bescheiden en wellevende manieren aangenaam en bemind te maken . . .*; voor Nederlanders bew. naar de 5e, verm. uitg. De Rijp, J. W. van Raven, 1895. 401 blzn.

— Behoudens enkele kleine wijzigingen een getrouwe vertaling van het boek van Ebhardt.

Fischer, H. Th. *Etikette*. Utrecht, Inst. Cult. Anthropol., 1970. (14) blzn.

— Afscheidsrede Rijksuniversiteit Utrecht.

Franken, Constanze von. *Katechismus des guten Tones und der feinen Sitte*; 2. Aufl. Leipzig, Max Hesse, 1890. VIII, 215 blzn. (Max Hesse's ill. Katechismen, 22).

Fresne, Baronne de. *De l'usage et de la politesse dans le monde*. 2me éd. Paris, Taride, 1858. 95 blzn. (Bibliothèque des salons).

Funke, C. P. *Handboek van welgemanierdheid en zedelykheid in karakter-schetsen; vooral ten dienste der jongelingschap*; naar het Hoogduitsch vrij gevolgd. Zutphen, H. C. A. Thieme, 1804. 2 dln. in 1 bd. 250 blzn.

Gencé, Comtesse de. *Savoir-vivre et usages mondaines en famille et en société*. Paris, Bibliothèque des ouvrages pratiques (Albin Michel), 1908. IV, 490 blzn.

Gleichen-Russwurm, A. von. *Geselligkeit, Sitten und Gebräuche der europäischen Welt*; 1789—1900. Stuttgart, J. Hoffmann, 1909. XVII, 473 blzn.

Goblot, Edmond. *La barrière et le niveau; étude sociologique sur la bourgeoisie française moderne*. Paris, Felix Alcan, 1925. 160 blzn.

Grand-Carteret, John. *XIXe siècle (en France); classes, mœurs, usages, costumes, inventions*. Paris, Firmin-Didot & Cie, 1893. XII, 774 blzn.; afbn.

Handboek der wellevendheid; of de kunst zich in alle omstandigheden van het leven en den gezelligen omgang door bescheiden en wellevende manieren aangenaam en bemind te maken . . .; 2e, geh. omgew. en verm. dr. Leiden, D. Noothoven van Goor, 1868. XVI, 275 blzn.

Heckendorn, Heinrich. *Wandel des Anstands im französischen und im deutschen Sprachgebiet*. Bern, H. Lang & Cie, 1970. III, 236 blzn.; lit. opgn. (Europäische Hochschulschriften; Reihe 19, bd. 1).

Heltzel, Virgil B. *A check list of courtesy books in the Newberry Library*. Chicago, Newberry Library, 1942. ix, 161 blzn.

— Alfabetische catalogus van ruim 1500 titels van manierenboeken, oorspr. versch. vóór 1774, gevolgd door een lijst van publikaties over het onderwerp.

Johannsen, Ebbe. *Visit og visitkortskål*. — Årb. Gamle By (Århus) 1962, 48—63; afbn.

- Keesing, Felix M. *Cultural anthropology; the science of custom*; 2nd pr. New York, Rinehart & Comp., 1958. xxvii, 477 blzn.; lit. opgn.
- König, René. *Sociologie van de mode*. Utrecht enz., Spectrum, 1965. 160 blzn. (Aula-boeken, 214).
– Oorspr. uitg.: *Die Mode in der menschlichen Gesellschaft*. Zürich, Modebuch-Verlagsgesellsch., 1958. Vert. door F. J. A. Schönau.
- Lessen over de wellevendheid*; naar de 5e Fransche uitg.; 2e dr., nagezien door C. M. A. Simon van der Aa. Leeuwarden, Schierbeek, 1855. V, 187 blzn.
- Lessen over de wellevendheid voor dames*; vrij naar het Eng. 2e dr. Amsterdam, Bom, 1882. 56 blzn.
- Lessen over de wellevendheid voor heeren*; naar het Engelsch. 2e dr. Amsterdam, Bom, 1879. 68 blzn.
- M(ande), E. C. v(an) d(er). *Het wetboek van Mevrouw Etiquette*; in 24 artikelen; 3e, herz. dr. Utrecht, Honig, 1897. 238 blzn.
- M(ande), E. C. v(an) d(er). *Het wetboek van Mevrouw Etiquette*; in 32 artikelen; 6e, herz. en veel verm. dr. Utrecht, Honig, 1909. XII, 271 blzn.
- Meerten-Schilperoort, A. B. van. *Gids voor jonge lieden van beschaafden stand; tot regeling van hun gedrag bij hunne eerste intrede in de wereld, zoo wel als in hunne huisselijke betrekkingen*. Amsterdam, Beijerinck, 1821. X, 138 blzn.
- Nicolson, Harold. *Good behaviour; being a study of certain types of civility*. London, Constable & Co., 1955. X, 293 blzn.
- (Owen, John.) *De fatsoenlijke wereld in 't licht gesteld*. naar den 4e dr.; uit het Engelsch. Haarlem, J. L. Augustini, 1806. XVIII, 173 blzn.
– Oorspr. uitg.: *The fashionable world*. London, Hatchard, 1805. Volgens het voorbericht in de tweede Eng. uitgave is de schrijver John Owen.
- Pilati von Thassul zu Daxberg, E. *Etikette-Plaudereien*. Berlin, Dtsch. Druck- u. Verlagshaus, 1904. XII, 419 blzn.
– Oorspr. versch. onder ps. E. von Thassberg in de Deutsche Warte.
- Rassem, M. H. *Ueber den Sinn der Höflichkeit*. In: Festschr. Otto Höfler. Wien 1968, blz. 373–387.
- Salle, J.-B. de la. *Les règles de la bienséance et de la civilité chrétienne, à l'usage des écoles chrétiennes des filles*. Nouv. éd. Reims, La Batard, 1808. vi, 242 blzn.
– 1e dr. Rouen 1729.
- Say, Jean-Baptiste. *Petit volume contenant quelques appercus (!) des hommes et de la société*. Paris, Déterville, 1817. 176 blzn.
- Schramm, Percy Ernst. *Neun Generationen; 300 Jahre deutscher 'Kulturgeschichte' im Lichte der Schicksale einer Hamburger Bürgerfamilie (1648–1948)*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1963. 2 Bde.; afbn.
- Social England; a record of the progress of the people in religion, laws, learning, arts, industry, commerce, science, literature and manners, from the earliest times to the present day...*; ed. by Henry Duff Traill. Londen enz., Cassell & Comp., 1893–97. 6 vols.

– Vol. V: *From the accession of George I to the Battle of Waterloo*. 1896; Vol. VI: *From the Battle of Waterloo to the general election of 1885*. 1897.

Spierenburg, Pieter. *Het proces der civilisatie in Nederland tussen 1500 en 1800; een toetsing der civilisatie-theorie*. Amsterdam, Hist. Seminarium, 1973. 62 blzn.; summary; lit. opgn. Gestenc. (Werkschrift Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, 5).

Svennung, J. *Anredeformen; vergleichende Forschungen zur indirekten Anrede in der dritten Person und zum Nominativ für den Vokativ*. Uppsala, Almqvist & Wiksells Boktryckeri, enz., 1958. XL, 495 blzn.; lit. opgn. (Skr. utg. av K. Human. Vetenskapssamfundet i Uppsala, 42).

Talmon, J. L. *Romantiek en revolutie; Europa 1815–1848*. Amsterdam, Ten Have, 1969. 216 blzn.; lit. opgn.

– Oorspr. uitg.; *Romanticism and revolt*. London, Thames & Hudson, 1967. Vert. door H. Schoup.

Teuteberg, H. J. *Studien zur Volksernahrung unter sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Aspekten*. In: *Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluss der Industrialisierung*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1972, blz. 13–221; lit. opgn.

Turner, E. S. *A history of courting*. London, Michael Joseph, 1954. 290 blzn.

Wenzel, G. I. *De man die zijne wereld verstaat; of Grondstellingen en regelen van welvoegelijkheid, bevalligheid en wellevendheid; naar den 6^{en} Hoogdtsch. dr.* Groningen, Wouters, 1818. 194 blzn.

– Vlg. de vert. waar nodig aangepast aan Ned. gewoonten.

Wiegelmann, Günter. *Volkskundliche Studien zum Wandel der Speisen und Mahlzeiten*. In: *Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluss der Industrialisierung*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1972, blz. 223–336; lit. opgn.

Wildeblood, Joan, and Peter Brinson. *The polite world; a guide to English manners and deportment from the 13th to the 19th century*. London enz., Oxford Univ. Press, 1965. XIV, 291 blzn.; afbn.

Winkler Prins, A. *Geïllustreerde encyclopaedie; woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid; 2e uitg.* Rotterdam, Elsevier, 1884–1888. 16 dln.

Winkler Prins encyclopaedie; 6e dr. Amsterdam, Elsevier, 1947–54. 18 dln.